

A fotográfiai könyvkiadás és kiállítások 2008 és 2018 közötti általános áttekintése

Áttekintésem fő iránya a nagyobb köz-és magángyűjtemények fotográfiával kapcsolatos könyvkiadására koncentrál. Így, lévén, hogy ezen intézmények általában a kiállításaihoz társítják könyvkiadói tevékenységüket, ez az összegzés a fotográfiai kiállítások feltérképezésére is alkalmat ad.

Ez az áttekintés, kezdeti meglátásom alapján lehetőséget ad annak a felmérésére, hogy a kétezres évek első évtizedében létrejövő, és a fotográfia különböző korszakaira hangsúlyt helyező magángalériás aktivitás átvette-e, vagy pedig csak kiegészíti a nagy, állami apparátusok kánonképző erejét. A kutatás az intézményrendszer könyvkiadási és kiállításszervezési tevékenységének vizsgálatával a kánonképzés fókuszára is rákérdez: vajon létezik-e már Magyarországon a fotográfia képzőművészeti elfogadottsága állami intézményi szinten, és megtörtént-e ugyanez az áttörés a befogadói oldalon? Beszélhetünk-e kánonképző erőről a fotográfiai intézményrendszerben? Az áttekintés feltérképezné az egyéb, fotográfiai tematikába illő könyvkiadói aktivitást is: milyen kiadók, milyen gyakorisággal, milyen szűrők alapján adnak, adtak ki fotóművészet-történeti, monografikus, vagy szerzői képalbumot.

A fotográfiával kapcsolatos könyvkiadás az 1990-es évekig nagyjából annak hiányával jellemezhető a legjobban. „Amikor az 1950-es, 1960-as években a világ gazdagabbik felén a múzeumok, majd a magángyűjtők is fényképeket kezdtek vásárolni, sőt a fotónak egyre több helyen saját múzeuma lett, a tekintélyes kiállítóhelyek sorra nyíltak meg a kamera művészei előtt, nagy példányszámú magazinok közölték a sokoldalú fotóösszefoglalókat, s a fotóalbumok elárasztották a könyvesboltokat, nálunk a fotó saját jogon könyv formájában szinte nem jelenhetett meg. Úti-, művészeti könyv illusztrációjaként, legfeljebb technikai-műszaki ismeretterjesztésként került a könyvesboltokba fotós kiadvány. Összességében is nagyon kevés. Az alkotói albumok, fotótörténeti monográfiák, összefoglalók pedig igazi kuriózumnak számítottak. Az igényekhez képest csekély számú fotóművészeti kiállítás is jószerivel értékelhető minőségű és terjedelmű katalógus nélkül múlt el. A jó képekről és nagy életművekről az újabb generációk legfeljebb csak hallomásból értesültek.” Foglalta össze Szarka Klára a *Fotóművészet* című folyóirat 2008-as évfolyamának 4. számában¹. Bár az idézetben az időbeli behatárolás pontatlan, hiszen az elmondottak inkább a hetvenes évek közepétől lettek jellemzőek kint, az bizonyos, hogy a hazai

¹ Szarka Klára: Gondolatok a fotókönyv-kiadás elmúlt két évtizedéről, 1. rész, In: *Fotóművészet*, 2008/4.

és a Nyugat-Európai, amerikai helyzet összehasonlíthatatlan volt az itthonival már akkor is. Miltényi Tibor a huszadik század második felének magyarországi fotókönyv helyzetét hasonlóan értékelte az 1993-as összegző tanulmányában², igaz a nem progresszív fotósként elkönyvelt Korniss Péter, vagy éppen Gink Károly egyetlen hetvenes, nyolcvanas években megjelent albumát sem tartotta említésre méltónak.

Cséka György 2017-es állapotjelentése a Miltényi Tibor által két évtizeddel korábban felsoroltakhoz képest a kiállítások, albumok és kiállítási katalógusok esetében javuló tendenciát mutat ki, de a fotóelméleti kiadványok szempontjából változatlan állapotot mutat be: „Ha azonban megnézzük, mit olvasnánk, ha lehetne, és mit gondolunk, ha gondolnánk a fotóról, a szituáció jóval sötétebb. A fotográfiai szakirodalom csekély, egy szakbibliográfia összeállítása, ami mondjuk, az utóbbi 30 év magyar nyelvű szakirodalmát ölelné fel, nem kerülne túl sok munkába, és jó, ha egy A4-es oldalnyi terjedelmet megtöltene. És ebben már benne lennének a fotográfiát csak részben, ilyen vagy olyan kontextusban tárgyaló, megemlítő munkák is.”³ Ezen a területen az elmaradás valóban nagy, ahogy a fotográfiai kiadványok terjesztése és a marketing tevékenység helyzete sem változott érdemben. Ennek hiányából következik az, hogy sok esetben a fotográfia területén elméleti vagy alkotói tevékenységet űző szakemberek, művészek sincsenek tisztában az intézményrendszer könyvkiadói eredményeivel.

A *Fotóművészet* című negyedéves folyóirat *Könyvespolc* rovatán kívül⁴ más orgánumok bemutató, „leltározó” profillal nemigen számoltak, számolnak be fotográfiai könyvmegjelenésekről. A nagyobb művészeti magazinok, gyakran kiállításokkal kapcsolatos kritikai véleménykifejtései nyilván nem sorolhatóak ide.

Honi kiadás azonban van, s Szarka Klára a már említett cikksorozatában „ezerarcúnak” nevezte azt, így zárva ki a pontos leltár készítésének lehetőségét.⁵

Ebben a tanulmányban a 2008 és 2018 között eltelt 10 évben történtek alapján igyekszek majd megállapításokat tenni, s a megmaradt „sokféleség”-ből tanulságokat levonni, valamint a konzekvensebb kiadói tevékenységet feltérképezni.

A Magyar Fotográfiai Múzeum 1991-es megalakulása után Magyarország legnagyobb fotográfiai könyvkiadója lett. Ezen tevékenységét következetesen, és nagy kihagyások nélkül folytatja. A Kincses Károly és Kolta Magdolna által létrehozott két könyvsorozat, az 1993-ban,

² Miltényi Tibor: Progresszív magyar fotóművészet az 1970–1980-as években, In: *Alföld*, 1993, 44. szám, 61-71. old.

³ Cséka György: Beleállni az ingoványba, In: *Új művészet*, 2017. 3. szám

⁴ Amely a 2017-ben történt főszerkesztő csere után meg is szűnt.

⁵ Vö.: Szarka Klára, i.m.

Veress Ferenc monográfia jellegű könyvével⁶ induló *A magyar fotográfia történetéből* című, valamint a 2001-ben, Korniss Péternek szentelt kötettel⁷ indított *A magyar fotográfia forrásai* sorozatok összesítve az 54. kötetnél járnak.

Ezt a sort a 2006-os igazgatóváltás sem törte meg, hiszen Baki Péter igazgató 2006 óta mindkét sorozathoz összesen hét darab kötettel járult hozzá felelős kiadóként. Az egységes formatervű sorozatokról Baki igazgatása alatt helyeződött át a hangsúly a kortárs művészek nívós, komoly tipográfiai munkával készített önálló albumaira. A múzeum által kiadott első, önálló szerzői album Tóth György 2000-es években készült fotográfiáit mutatta be Náday Ferenc tervezésében, ezt ugyancsak 2007-ben a Barta Zsolt Péter munkásságát bemutató *CodeX* című kötet követte Ulrich Gábor tipográfiai munkájával, mely kötetből összesen 250 darab jelent meg. Ez a széria tartalmazza a 10 darab díszdobozos gyűjtői verziót, melyekhez egy szignált zselatinos ezüst nagyítás is járt a szerzőtől. A kötetet több szakmai díjjal ismerték el: a Szép Magyar Könyv 2007 versenyének művészeti könyvek és albumok kategóriájában, a Nyomda- és Papíripari Szövetség Pro Typographia 2008 versenyén kapott kiváló minősítést. A sort 2018-ig még négy darab alacsony példányszámú album követte, melyeknél a tipográfiai munkálatok és a nyomdaköltség nem képezte alku tárgyát. Baki Péter így foglalta össze 2008-ban a múzeum jövőbeli könyvkiadási irányvonalát: „(...) a példányszám a kulcskérdés. Ha van rá egymillió forint, akkor csináljunk-e sok könyvet megalkuvással, vagy csináljunk megalkuvás nélkül jóval kevesebbet. Én mindenképpen az utóbbit választom. S ha csak kevés készül, azt biztosan el is viszik a piacról.”⁸ Ezek a kötetek a múzeum *Sorozaton kívüli kiadványai* csoportjába tartoznak, amely „cím” alatt a 2006-os igazgatóváltásig 30 könyv jelent meg. Ez a szám 2018-ra 47darabra emelkedett. A *Sorozaton kívüli kiadványok* közül számos a múzeum, vagy a múzeum által külföldön, vagy más kiállítóhelyen rendezett egy-egy kiállításának kísérő katalógusa. A *A magyar fotográfia történetéből* című könyvsorozatban is jó néhány kötet egy-egy kiállítás katalógusaként jelent meg.

2006-tól tehát változás állt be a múzeum könyvpolitikájában, amely a darabszám, és az éves publikálások számának csökkentésében, és a könyvészeti színvonal emelésében összegezhető a legjobban. Így is a Magyar Fotográfiai Múzeum 1993 és 2018 között 101 darab kiadvánnyal gazdagította a magyar fotográfiai könyvpiacot.

A Magyar Fotográfiai Múzeum jelenléte a könyvpiacra ennyiben nem merül ki. Felismerve, hogy a kecskeméti intézmény infrastrukturális és földrajzi helyzetéből kifolyólag

⁶ Kincses Károly: *Levétegett Veressnél Kolozsvárt*, Magyar Fotográfiai Múzeum - VIPress Kft., 1993.

⁷ Korniss Péter munkássága. Dokumentumok 1961-2001, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2001.

⁸ Szarka Klára: Gondolatok a fotókönyv-kiadás elmúlt két évtizedéről, 2. rész, In: *Fotóművészet*, 2008/4. 78. old.

nem képes nagyobb, több tízezres tömegeket elérni, így, mintegy kiterjesztve magát, kiállítás-koncepciókkal jelentkezett a nagyobb fővárosi intézményeknél. Ennek egyik, nem csak a könyvkiadási, de a kiállítási oldalon is mérhető eredménye a Szépművészeti Múzeummal és a 2012-től az említett intézményhez tartozó Nemzeti Galériával kialakult szakmai kapcsolat. Baki Péter ebben a két intézményben összesen 6 kiállítást rendezett, melyek mindegyikéhez nagy példányszámban kiadott, minőségi, kétnyelvű katalógus társult. A 2008-ban megrendezett *Lélek és test* című tárlat, és a hozzá tartozó katalógus a hullámzó szakmai kritika és az egyöntetű látogatói siker mellett művészettörténeti fordulópontot is jelentett: a fotográfia Európa ötven leglátogatottabb, és Magyarország legfontosabb múzeumai közé tartozó Szépművészeti múzeumban kapott fő helyet. A magyar fotográfia nemzetközi kontextusba helyezésén túl ez az esemény a fotográfiát első rangú, komolyan vehető művészeti ággá tette itthon. A nagyrészt a Magyar Fotográfiai Múzeum gyűjteményéből válogatott kiállítás látogatószám szerinti biztos sikeréből is fakadt az, hogy a londoni Royal Academy of Arts 2011 nyarán a magyar fotográfiának szentelje a kiállítóterét. Az *Eyewitness. Hungarian Photography in the Twentieth Century* című tárlatot Baki Péter és Colin Ford kurálta, a kiállított műtárgyak legnagyobb részét a Magyar Fotográfiai Múzeum, kisebb részét a Vintage Galéria és a Magyar Nemzeti Múzeum adta a tárlathoz. A külföldi kölcsönző intézmények a National Media Museum, a Victoria and Albert Museum, Getty Images, Chelsea College of Art and Design Library valamint a Martin Parr Collection voltak. Az ugyancsak nagy látogatószámot, és külföldön komoly mennyiségű, nagyrészt pozitív kritikát kiváltó tárlat itthon nem lépte át művészeti szaksajtó ingerküszöbét. A tárlat egyik igen fontos eredménye, hogy létrejött az első, huszadik századi modern magyar fotográfiát bemutató kötet, amely a Thames&Hudson és a Harry N. Abrams Inc. kiadók terjesztésében minden rangosabb európai és amerikai múzeum, és könyvesbolt polcaira eljutott.

A könyvészeti nivóra való törekvést a Szépművészeti Múzeum és a Nemzeti Galéria által kiadott művek esetében talán legjobban *A fotóművészet születése. A piktorializmustól a modern fotográfiáig (1889-1929)* című, 2012-ben kiadott kiállítási katalógus példázza, amely több fontos díj, mint például a Central European House of Photography legjobb fotótörténeti könyvért járó elismerése mellett a rangos, több mint kilencven éves múltú visszatekintő New York-i székhelyű Art Directors Club díját nyerte el Design kategóriában. A Baki Péter szerkesztette kötetet Salát Zalán Péter által vezetett Lead82 alkotóközösség tervezte.

A Magyar Fotográfiai Múzeum által létrehozott szakmai kapcsolatnak többek között egy pozitív kifutása, hogy 2017-ben Korniss Péter fotográfus életműkiállítása megnyílhatott a Magyar Nemzeti Galériában.

A Mai Manó Ház kiadványai közül talán a legfontosabb a 2005 óta hetedik köteténél tartó

Folyamatos Jelen könyvsorozat, amely Csizek Gabriella szerkesztésében a kortárs magyar fotográfiai tendenciák, általa fontosnak tartott alkotók bemutatását tűzte ki céljául. Ugyancsak fontos törekvés a Pécsi József Fotóművészeti Ösztöndíj eredményeinek éves rendszerességgel beszámolója. Mindkét sorozatból 2012-ben jelent meg az (eddig) utolsó kötet. A ház különösebb rendszer nélkül jelentetett meg egy-egy kiállításához katalógust. Ezen tevékenységének két legfontosabb példája az elmúlt évtizedből Kudász Gábor Arion *Memorabilia* című, valamint az Alföldi Róbert fotográfiai gyűjteményét bemutató kötetek voltak⁹.

A többi hazai muzeális intézménynek és kiállítótérnek nincsen kifejezetten a fotográfiának szentelt kiadványsorozata. Megállapítható azonban, hogy 2008 után egyre több múzeum rendezett fotográfiai tematikájú kiállítást, s ezekhez számos esetben jó minőségű katalógus is társult. A fotográfiai kiállítások elől a múltban sem elzárkózó¹⁰ Ludwig Múzeum például 2008 és 2018 között tizenöt olyan tárlatot rendezett, melynek fő, vagy pedig fontos tematikus eleme a fotográfia volt. Ezek nagy részéhez készült katalógus, vagy valamilyen dokumentumanyag. A Ludwig Múzeum honlapján az összes tárlat kiállításvezető füzeté elérhető online, pdf formátumban. Külön öröm, hogy a *Pécsi Műhely* című tárlat katalógusában Pfisztner Gábor tollából egy, kifejezetten a műhely fotográfiai attitűdjét bemutató tanulmány¹¹ is készült. Ez azért kiemelendő, mert jelzi, hogy a hetvenes évek konceptualista képzőművészeti eredményei közé kezdik sorolni immáron a fotográfiai alkotásokat is, és igen ritkaságszámba menő gesztus, hogy egy képzőművészeti tárlatokat rendező és befogadó nagy presztízsű intézmény Magyarországon a konceptualizmus tárgyalásakor külön fejezetet szentel a fotográfiai aktivitásnak is, pláne egy, a fotóelmélet és fotóművészet terepén jártas szakíró tollából.

Magyarország legnagyobb, fotótörténeti értelemben is vett múltjával rendelkező gyűjteménye, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára igen komoly aktivitást mutatott az elmúlt egy évtized fotográfiai kiállításainak terén. A 2008-as Robert Capa mesterképiák 937 darabos kollekciója és az azt kiegészítő egyéb 48 darab vintage Capa fotókkal, 20 nagyítással és 5 Capáról készült portréval együtt 1010 tételt tartalmazó anyag indoklást kiváltó módon¹² a

⁹ Kudász Gábor Arion: *Memorabilia*, szöveg: Uhl Gabriella, Kudász Gábor Arion, Kudász Emese, Mai Manó Ház, 2014.

A múlt szabadsága (szerk.: Kolozsváry Marianna), szöveg: Alföldi Róbert, Szilágyi Sándor, Kincses Károly, Készman József, Szombathy Bálint, Radnóti Sándor, Mai Manó Ház, 2016.

¹⁰ 1996 és 2008 között olyan kiemelkedő alkotóknak volt itt tárlata, mint például: Annie Leibowitz, Cindy Sherman, Cecil Beaton, Sophie Calle, Brassai, Salgado, Henri Cartier-Bresson...

¹¹ Pfisztner Gábor: A fotó a konceptualitás és az irónia határán. Pécsi műhely és a fotográfia. In: PécsiMűhely 1968-1980. Párhuzamos Avantgárd. szerk: Doboviczki T. Attila, Készman József, Csizek Petra, Sipos Tünde, Ludwig Múzeum, 2017.

¹² Ld.: Cs. Lengyel Beatrix: Robert Capa fotográfiai Magyarországon, Fotóművészet, 2009/3, http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/200903/robert_capa_fotografiai_magyarorszagon

gyűjtemény raktárjában kapott helyet. Ennek hála a gyűjtemény technikai és tároló eszközei is fejlesztésen estek át, és számos, a fotórestaurálás és a preventív konzerválás színvonalának emeléséhez szükséges eszköz beszerzésére lett keret.

A gyűjtemény kurátorai egy, majdnem az egész országot lefedő vándorkiállítás sorozatot indítottak, amelynek segítségével számos vidéki múzeum programjába és nézőközönsége elé kerülhetett egy, a – pár évtizede már – világ fotóművészeti elitjéhez tartozó alkotó munkássága. A felsorolás teljessége nélkül Sárospatak, Eger, Debrecen Salgótarján, Szolnok, Békéscsaba, Győr városát is megjárta, képanyagában és tematikájában a Történeti Fényképtár kurátorai által mindig újraserkesztett, és a Nemzeti Múzeum fotórestaurátorai által felügyelt szállítási és kiállítás-rendezési műveleteknek hála, a fényérzékeny anyagok bemutatására megfelelővé tett terekben kerültek bemutatásra Capa életművének részletei. Ugyanez az aktivitás és minőségre törekvés jellemezte az intézmény által külföldön is számos helyszínen bemutatott Capa vándortárlatokat. Az Olaszországtól Sanghajig terjedő kiállítási helyszíneken, különböző tematikák alapján (Olaszországban Capa Itália hadszínterein exponált fotografiai¹³ (de például a sanghaji helyszínen *Fights and Faces* hívószavakra felépített, és címet viselő) válogatott Capa tárlatok kerültek bemutatásra. A Robert Capa anyag legnagyobb hazai kiállítása Történeti Fényképtár munkatársainak hathatós segítségével, Páldi Livia kurátor rendezésében a Ludwig múzeumban került megrendezésre 2009-ben, amely kiállításához kísérő katalógus is megjelent.¹⁴ Ezt követte a Magyar Nemzeti Múzeum épületében megrendezett *Robert Capa / A Játékos* című tárlat, melyhez egy katalógus is társult.¹⁵

A Magyar Nemzeti Múzeum épületében is számos fontos alkotó munkássága került bemutatásra. Az olyan jelentős, nemzetközileg is elismert fotográfusok munkásságainak, mint például André Kertész, Ghitta Carell, Hubertus von Hohenlohe, Aliza Auerbach, vagy az előző bekezdésben már említett Robert Capa, szentelt egyéni tárlatok mellett nagy múltú, és komoly szakmai elismerésnek is örvendő magyar fotográfusok életműkiállításai is helyet kaptak. Míg a nemzetközi alkotók kiállításainak zöme vendégkiállítás volt, külsős kurátorral, addig a Hemző Károly (2010), Keleti Éva, Schwanner Endre (2016) kiállításai részben belsős kurátor munkájának is köszönhető, és a felvételek, és további egységek az életművekből bekerültek a Múzeum gyűjteményébe. Fotótechnika-történetileg fontos kiállításnak nevezhető a tavalyi évben bemutatott Kossuth és a Nemzetőr dagerrotípiája. A két kiemelkedően fontos tárgy

¹³ Amelyhez katalógus is készült: Beatrix Lengyel (ed): Robert Capa in Italia, MNM-.Alinari, Firenze, 2013)

¹⁴ Így készül a történelem, szerk. Páldi Livia ; szöveg K. Horváth Zsolt ; Jalsovszky Katalin ; Páldi Livia, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009.

¹⁵ Robert Capa / A Játékos, Magyar Nemzeti Múzeum, kurátor: Fisli Éva, Lengyel Beatrix 2013. 09. 18 - 2014. 01.26. A katalógust Fisli Éva és Lengyel Beatrix szerkesztette, 2014.

műtárgyvédelmi szempontok maximális betartásával a múzeum Pulszky-termében volt megtekinthető¹⁶. Tekintettel a dagerrotípiák alacsony fénytűrésére, a sötét teremben egy ezekre a kiállításokra létrehozott speciális bemutató dobozba installálták a tárgyakat a múzeum restaurátorai. A spektrálisan limitált led fényforrásból száloptikával vezették be a fényt, a melegedést elkerülendő legkedvezőbb irányból. A fényerőt, hőmérsékletet és páratartalmat 24 órában monitorozó berendezés pedig online kapcsolatban állt a restaurátorok mobiltelefonjaival, így ha bármi eltérés történt volna a megadott és kívánt értékekben, azonnal intézkedhettek volna. Ez a törekvés is mutatja a fotografiai tárgy státuszának változását, és iránymutató példával szolgál.

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárának elmúlt évtizedében oly fontos szerepet játszó Robert Capa Master Collection / Mestersorozat a közeljövőben teljes egészében a 2013 végén létrejött Capa központ fennhatósága alá kerül, ahol 2017 júniusa óta állandó kiállítás keretében lehet megtekinteni a bizonyos időközönként cserélt képanyagot.

A 2013 végén alakult Capa központ új szereplő a magyar intézményrendszerben, a honlapján található bemutatkozó szöveg szerint is létrejöttének egyik előzményének tekinthető a 2008-as Robert Capa Master Collection megvásárlása. A huszadik század leghíresebb haditudósítójának képeiből összeállított kiállítások 2015-től jelentek meg az intézmény programjában. A *Capa in Color* című kiállítás még a New York-i International Center of Photography-től kölcsönvett, Cynthia Young által rendezett tárlat volt, a magyar kormányzat által megvásárolt anyag 2017 júniusától alkotja egyik alapját az intézmény kívülről is látható kiállítási programjának. Az igen vegyes irányvonalú kiállítási programmal rendelkező intézmény a Nikon fotópályázat anyagainak bemutatásával kezdve a sajtófotó kiállításokon át nagy ívűnek szánt tematikus kiállításokon kívül a fiatal magyar fotográfusok, képzőművészek fotográfiáinak a bemutatására is nagy hangsúlyt fektet. A Capa központ Project Room névre elkeresztelt kiállítótere az elmúlt öt év folyamán kevés kivétellel a 35 év alatti alkotók munkáinak bemutatására koncentrált. Ezen kamaratárlatok nagy részéhez úgynevezett lapozó-katalógus is társult, amelyek aprónyomtatvány jellegük ellenére tipográfiai és szerkesztői értelemben is kvalitásos darabok. Az intézmény az elmúlt öt év alatt 7 kiállítási katalógust jelentetett meg, olykor társkiadóként. Mindegyik kiadvány az intézmény shopjából szerezhető be. Bár nem nyomtatvány, de az intézmény honlapján elérhető archívumként funkcionál a Pécsi József ösztöndíj elmúlt 25 évének az online katalógusa. Ez az internetes archívum a Geller Judit és Zsámboki Miklós által rendezett Pécsi 25 című kiállítás kísérő projektjeként valósult meg, és

¹⁶ Nemzetőr dagerrotípiá, Magyar Nemzeti Múzeum, 2018. március 13 - március 25. Nézz Kossuth szemébe, Magyar Nemzeti Múzeum 2017. március 15 - április 2. Lengyel Beatrix volt mindkét tárlat kurátora.

fontos támpontként szolgál annak, aki a rendszerváltás utáni kortárs magyar fotográfia alakulására kíváncsi. A Capa központ 2017-ben rendezte meg első, a magyar fotográfia történetét értelmező kiállítását Magyar Tekintet - Vázlat a magyar fotográfiáról címen, melyet a 2016/2017-es Magyar Kulturális Évad keretében mutattak be a varsói Nemzeti Múzeumban.

Az impozáns fotótárral rendelkező Petőfi Irodalmi Múzeum fotográfiai kiállításai az intézmény fő irányvonalának megfelelően az irodalmi életben meghatározó művészek fényképeinek bemutatása mentén tematizálódtak. A múzeum azonban az elmúlt egy évtizedben néhány „profilidegen”, és a fotóművészeti értelemben is fontos alkotó számára rendezett tárlatot. Gondolok itt Berkó Ferenc¹⁷, Székely Aladár¹⁸ és Balla Demeter¹⁹ kiállításaira. Az elmúlt egy évtizedben a PIM fotográfia központú könyvkiadási tevékenysége 7 kötetet eredményezett. Az fontos adalék, hogy a fényképezésként is jelentős Nádas Péter²⁰ kiállításkísérő füzetén kívül a többi könyv a fotót illusztrációként, az író életét bemutató dokumentumként kezeli.

A Műcsarnok az elmúlt pár évben számos nemzetközileg is jegyzett, a fotóművészetben (is) igen fontos alkotónak rendezett tárlatot. Steve Mcurry, Tarkovszkij, Sebastiao Salgado, Alex Webb kiállításai, és Sandro Miller impozáns névsort alkotnak. Mindezek mellett 2016-ban, Szarka Klára, Bán András és Mayer Marianna kurátori szerepvállalásával történt egy, az ezredfordulótól eltelt 10-15 év egy sajátosan értelmezett fotóművészet irányait összegezni próbáló kiállítás. A kiállításához *Képek és Pixelek. Fotóművészet és azon túl* címmel katalógus is társult. A Műcsarnok fenntartója, a Magyar Művészeti Akadémiának Film és Fotóművészeti Tagozata Benkő Imre és Balla András monográfiáját adta ki az elmúlt években, valamint a Vigadóban *Kép-Társak* címmel rendeztek nagyszabásúnak szánt kiállítást, melynek koncepciója a „különbféle szempontok szerint ideiglenesen összeálló művészpárok által képviselt gondolatok a művészek széleskörű elismertségét és a magyar kulturális életbe való beágyazottságát reprezentálja, valamint művészi aktivitásukat mutatja be”.

Ahogy a fővárosban, úgy a vidéki képtárakban, és múzeumokban is egyre több, fontos, külföldi fotóművész munkásságából hoztak létre áttekinthető, fotográfusi életműveket bemutató tárlatokat. A teljesség igénye nélkül ide tartozik Erwin Olaf, akinek a MODEM biztosított helyet 2015-ben, de például olyan, a fotográfia posztmodern fordulatának tárgyalásában kihagyhatatlan művész, mint Andy Warhol is szerepelt a szegedi REÖK kiállítási programjában 2009-ben. A

¹⁷ A szépség nyomában – Berko Ferenc fotográfiái, 2013. április 17. – 2013. szeptember 30.

¹⁸ Az ismeretlen(?) Székely Aladár, Fényképek a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményéből, 2009. január 27. – 2009. augusztus 31.

¹⁹ Balla 80, 2011. május 31 – 2011. augusztus 20.

²⁰ „...mit tesz a fény...” Nádas Péter fotográfiái 1959–2003. A tárlat pedig a 2012-es Fotóhónap rendezvénye is volt egyben.

REÖK kiállítás repertoárjában szerepelt még egy, a Polaroid jelenséggel foglalkozó tematikus tárlat 2013-ban, de helyi jelentőségű fotográfusok tárlatai és az állandónak tűnő, minden évben vendégül látott Sajtófotó kiállítások mellett olyan, nemzetközi sztárt is bemutatott 2016 végén, mint Jan Saudek. A tárlatokhoz nem születtek kísérő kiadványok.

A Dunaújvárosi Kortárs Művészeti Intézet 2011-ben lehetővé tette, hogy a gyűjteményének jelentős részét kitevő kortárs fotográfiai munkáit Perenyei Monika *Fotóhasználat a kortárs művészetben* című kutatási projektjének keretein belül elemző vizsgálat tárgyává tegye. Az NKA által támogatott kutatás alapvető célja az volt, hogy felszámolja, vagy legalábbis értő elemzés alapján bemutassa a kortárs művészeti írásokból fájóan hiányzó fotóelméleti alapvetéseket. A kutatás eredménye lett a *Médiumok velünk vannak* című, magyar és angol nyelven, 300 példányban megjelent könyv²¹, amely a fotográfiát olyan, addig hiányzó fogalmak mentén vizsgálja, mint például a fotografikus táblakép, performativitás, archívumhasználat stb. A fotográfia – Magyarországon is érzékelhető – múzeumi státuszában történő elmozdulására reflektált a Perenyei által 2013-ban, a MODEM terében rendezett *Still-Fotográfia a Múzeumban* című kiállítás.

Az 1997-óta működő Vintage galéria nem csak a kiállításai, a Paris Photo-n való rendszeres jelenléte, hanem a 21 éves fennállása alatt kiadott 47 darab kötete alapján is a magyar fotográfiai intézményrendszer egyik legfontosabb szereplőjének nevezhető. A galéria programjaival mindig is szorosan összefüggött a kiadási aktivitása. Így működésének első évtizedében leginkább a két világháború közötti magyar modernista alkotók hiánypótló kötetei jelentek meg. Ezek a kiadványok kis formátumú, hetven, nyolcvan oldallal bíró katalógusok, melyek eleinte 300, ma már 700-1000 darabos példányszámban jelennek meg. Az évente öt-hat kötetet eredményező kiadói aktivitás a 2000-es évek közepétől a húszas, harmincas évek modernizmusáról a hatvanas évek utáni neoavantgárd, posztmodern tendenciáira helyezte át a fókuszot. Kortárs alkotóval a csoportos, tendenciákat bemutató köteteken kívül önálló albumban nem nagyon találkozhatunk. Szabó Dezső ez idáig az egyetlen kortárs alkotó, akinek a galéria kiadványaitól eltérő formátumú, keményborítójú képes album mutatta be az 1998-2006 közötti fotográfiai munkásságát²². Ezt az albumot Gerhes Gábor tervezte, a galéria összes többi albumát Csontó Lajos és Prohászka Panna jegyzi. A nagyobb időközönként cserélődő kortárs alkotói gárdával rendelkező galéria inkább a fotótörténet fehér foltjait igyekszik eltüntetni könyveivel, s ebbéli törekvésében folyamatosan egyezett olyan intézményekkel, mint például a Magyar

²¹ Perenyei Monika: *Médiumok velünk vannak. Technikai képhasználat a kortárs művészetben*, Kortárs Művészeti Intézet - Dunaújváros (ICA-D), 2011.

²² Szabó Dezső: *Képek 1998-2006*, Vintage Budapest, 2007.

Fotográfiai Múzeum. Számos kiadványa, a múzeum által kiadott kötet kísérő, vagy kiegészítő köteteként lát napvilágot, s volt már arra is példa, hogy a múzeum adott ki a galéria kapcsolatrendszerén keresztül Magyarországra került, fotótörténetileg fontos, de előtte kontextusban nem lévő alkotóról szóló könyvet.²³ A 14. köteténél tartó *Modern Magyar Fotográfia* sorozat, valamint a második köteténél tartó *Kortárs Magyar Fotográfia* sorozaton túl olyan fontos fotó- és művészettörténeti esemény feldolgozása is helyet kapott a galéria repertoárjában, mint az 1976-os Expozíció kiállítás újraközlése, feldolgozó és értékelő kurátori interjúval, tanulmánnyal ellátva.²⁴ A kiadványokat az MFM a Mai Manó Ház, és az Írók boltján kívül a galériában lehet megvásárolni, hiszen, ahogy az összes többi fotókönyv kiadással foglalkozó intézményt, úgy a Vintage galériát sem kerüli el a nagy terjesztői láncolatok boltjainak értékesítési szempontjaiból fakadó érdektelenség. A galéria honlapján szinte az összes kiadvány elérhető pdf formátumban is.

A 2001-ben létrejött Faur Zsófi Galéria 2008-tól nem csak a kiállítási programjában szerepelteti kiemelt hangsúllyal a kortárs magyar fotóművészetet, hanem a könyvkiadói tevékenységében is. A 2006-ban indított *Mai Magyar Képzőművészet* könyvsorozata mellett elindított *Mai Magyar Fotóművészet* című sorozatban 2017-ben jelent meg a tizedik kötet. Az egységes formatervű és hasonló felépítésű kötetek könyvtervéért Gerhes Gábor felel. Hegedűs 2 László, Gerhes Gábor, Csozó Gabriella, Németh Hajnal, Kudász Gábor Arion, Szatmári Gergely, Magyar Ádám, Gyenis Tibor és két Fabricius Anna kötet a mai magyar könyvkiadásban és katalógus megjelentetésben is fontos szerepet játszik. A galéria művészközösségébe tartozó alkotók munkáinak jelenidőben történő bemutatása hiánypótló. A könyveket a kortárs kurátori, kritikus, teoretikus szcénából a művészek által felkért szakemberek látják el tanulmányokkal.

A kortárs művészeti galériák között egyre nagyobb az érdeklődés a fotográfia iránt, leginkább a hetvenes-nyolcvanas évek konceptualista és a későbbi posztkonceptualista korszakokban alkotó, a fotográfia médiumát gyakran használó művészek kiállításában és albumkiadásában érhető ez tetten. A Mission Art galéria 2013-ban adta ki Ujj Zsuzsi *Fotós munkák* című, ouvre katalógusát, de az ACB galéria is sorra jelenteti meg a holdkörébe tartozó művészek katalógusait, akik kiemelten foglalkoztak a fotográfia mediális kérdésével. A művészeti élet beidegződéseinek újragondolását serkenteni akaró ACB galéria Research Lab névre hallgató részlege olyan neo-, és posztavantgárd képzőművészek katalógusait jelentette meg működésének három éve alatt, mint például Hopp-Halász Károly, Szíjártó Kálmán, Kismányoki Károly, vagy Ladik Katalin.

²³ *Barna Anna*, szöveg: Morthland, Sarah, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2015

²⁴ Expozíció - Fotó/Művészet 1976/2016, szöveg: Barkóczy Flóra, Vintage Budapest, 2017.

A Neon galéria 2017-ben szinte az egész éves kiállítási programját a hetvenes-nyolcvanas évek progresszív fotográfiájának szentelte, Szilágyi Lenke, Veres Júlia, Szirányi István és Pácsér Attila önálló kiállításainak megrendezésével. A 2009 óta működő lakásgaléria 2015 és 2016 folyamán Méhes Lóránt és Baranyai András fotómunkáit mutatta be. A kiállításokhoz nem társult katalógus, a galéria blogoldala szolgál egyfajta internetes archívumként.

Kihagyhatatlan a felsorolásból a Várfok galéria, amely olyan kortárs fotográfusokat tudhat már a művészei között, mint Czigány Ákos vagy a Kossuth-díjas Korniss Péter. A Várfok galéria és a Magyar Fotográfiai Múzeum közreműködésével jelent meg Czigány Ákos *Bet* című könyve 2018 elején.

A 2000-es évek elején online galériaként induló Artphoto 2013-ban nyitotta meg offline galériáját. Öt év alatt több mint húsz tárlat nyílt meg a kiállítótermében. Az impozáns, középgeneráción túli fotóművész körrel rendelkező galéria könyvsorozatot is indított, amelyből ez idáig 3 kötet jelent meg.

A 2012-ben létrejött X6 galéria a Lumas galériarendszer mintájára, ám kezdetben annak „csak” szakmai partnereként üzemelt, s egyik fő célkitűzése a kiváló minőségben elkészült, limitált példányszámban kapható, s a Lumas galériarendszer kurátorcsapata által kiválasztott fotóművészeti alkotások elérhetővé (bizonyos réteg számára megfizethetővé) tétele volt, párhuzamosan a magyar fotográfusok munkáinak bemutatásával és árusításával. Az egyfajta franchise rendszerként leírható Lumas galériahálózattól kezdetben nagyobb függetlenséget élvező X6 galériának próbálkozása volt, hogy magyar fotóművészeknek rendezzen időszakos tárlatokat, az egyébként saját arculattal bíró, kép és fotóalbumokat árusító kereskedelmi galériában. Ennek a tevékenységnek köszönhetően került be például Bakonyi Bence néhány sorozata a Lumas galériahálózat világszerte kapható kínálatába. A 2014-től már Lumas Budapest galériaként működő, tulajdonosi váltáson átesett galéria magyar származású fotóművész kínálatában a már említett Bakonyi mellett Major Ákos, Tombor Zoltán és Vasali Katalin is megtalálható. A fotográfiai intézményrendszerből jellegénél fogva kilógó galéria jelenléte és eddigi megmaradása is azt mutatja, hogy a fotográfia státusza Magyarországon is változóban van, s az piacképesnek mutatkozik.

A 2014-ben alakult Art plus Text galéria, bár kiállítási programja és a galéria által prezentált művészeket keresztül megállapítható, hogy egyértelműen neovangárd, posztmodern korszak bemutatása foglalkoztatja, ennek ellenére csupán három darab kiállítást szentelt a fotográfiai kontextusban is ismert alkotóknak. Ami miatt ide kívánczok, az a Szilágyi Sándor 2007-ben megjelent *Neoavantgárd tendenciák a magyar fotóművészetben, 1965-1984* című könyvének angol nyelvű megjelentetése miatt van. A *Neo-Avant-Garde Trends in Hungarian Art*

Photography 1965-1984, 2017-ben jelent meg az Art+TEXT és a Fotókultúra kiadó közös kiadásként. A galéria honlapján, mutatva ezzel fotografiai érdeklődését, gyűjtési profilját, a „könyvek” tárgyszó alatt a hetvenes/nyolcvanas évek legfontosabb progresszív fotografiai kiadványok találhatóak meg, szkennelt, pdf formátumban.

A 2013-ban alakult TOBE Galéria szinte kivétel nélkül fotografiai munkákat állít ki, náluk tárlatot rendező művészek nagyobb részben külföldi származásúak, mint magyarok. A galéria a különböző művészeti fesztiválokon történő részvételével szerves része már a magyar művészeti intézményrendszernek.

A 2014-ben alakult PH21 galéria a galériahálózat kiállítások szempontjából egyik legaktívabb tagja. A nagyrészt pályázati és tematikus kiállításainak jelentkezési összegéből működő vállalkozás a hívószavakra épített kiállítási struktúrájával a sablonoktól történő elszakadást tűzte ki célul.

A 2009-ben létrejött Fuga- Kortárs Építészeti Központ is igen aktívan állít ki a fotográfia terepéről, és helyszínét a fotográfia felsőoktatás is rendszeresen használja diploma kiállítások és védések helyszínéül. Könyvesboltja a művészet minden területéről gazdag kínálattal bír, palettáján számos fontos kiadvány is elérhető.

A 2005-ben alakult Kolta-galéria 2011-es bezárása után, 2014 novemberében újra nyitott, és azóta is folytatja igen sűrű, szinte havonta megújuló kiállításprogramját.

A Magyar Fotóművészek Szövetsége is aktív mind a kiállításszervezés és támogatás, mind a fotografiai könyvkiadás területén. Az elmúlt tíz évben több mint húsz kötet elkészüléséhez, megjelentetéséhez járult hozzá kisebb-nagyobb mértékben. A Fialatok Fotóművészeti Stúdiója nagyobb lélegzetű kiállítássorozatai, mint például a *Refresh* és az *Átlátás* mind katalógussal is dokumentáltak, de 2011-ben megjelent a második FFS Antológia, amely 1985 és 2009 közötti időszakról ad számot. A Stúdió az *Átlátás* sorozattal a budapesti galériaterekben mutatott be szakmai alapon válogatott egyéni kiállításokat, de például a Magyar Fotografiai Múzeum terében is történt egy, a Stúdió munkásságát elméleti alapokon szegmentáló kiállítás, amelyhez ugyancsak készült egy katalógus, a múzeum kiadásában 2012-ben. A Stúdiónak a Photobook „műfajának” a propagálásában is fontos szerepe van, a stúdió szervezésében, és tagjai részvételével több alkalommal került sor a Petőfi Irodalmi Múzeumban fotókönyv-kiállításra²⁵ is, 2017-ben a Mama Photobooks-szal közösen.

Az intézményrendszertől független könyvkiadók, mint például a Typotex, a Kijárat, az Osiris is jelentkeztek az elmúlt évtizedben fotótörténeti, fotóelméleti könyvekkel. A Typotex adta

²⁵ Photo/Book, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2015. június 6. - június 18. Photo/Book 2.0, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2016. június 3 - június 19.

ki többek között Mary Warner Marien *A fotográfia nagykönyve* című könyvét, amely a közelmúlt egyik legfontosabb fotótörténeti és elméleti kiadványa. Az NKA Fotóművészeti Kollégiuma által kiemelten támogatott megjelentetésnek egyetlen, de nagyon súlyos negatívuma van: a fordítás gyenge színvonala. Mindenesetre a kötetet 2015-ben másodjára is kiadták, amely ritkaságnak számít manapság a könyvkiadásban. Ugyancsak a Typotex könyvkiadó érdeme az elmúlt két évtized egyetlen magyar nyelvű fotóelméleti szöveggyűjteménye, a Steve Yates szerkesztette *Tér Költészetének magyar kiadása*, valamint a 2008-ban kiadott Bán András a *Vizuális antropológia felé* című könyve. A Körmendi-Csák fotográfiai gyűjtemény által 2013-ban kiadott *Analóg – 21 Magyar Fotográfus a 20. Századból* című könyv is felsorolandó. A fontos, és magyar nyelven nem olvasható művészetelméleti szerzők kiadását végző Kijárat kiadó 2011-ben jelentette meg François Soulages a *Fotográfia esztétikája* című könyvét. Az Osiris könyvkiadónak köszönhetően az elmúlt egy évtized egyetlen fotótörténetileg releváns összegző munkája került kiadásra, Stemmlerné Balogh Ilona *Történelem és Fotográfia* című könyve, 2009-ben. Szilágyi Sándor *A fotográfia elméletei (?)* című kiadványa 2014 óta az egyetlen könyv, amely fotóelméleti kérdéseket mutat be.

A kezdő és amatőr fotográfusok nem panaszkodhatnak, tele van a piac nekik szánt alapvető technikai magyarázatokat és fényképezési alapismereteket tartalmazó könyvekkel. Scott Kelby, Richard Keating, Enczi Zoltán, Imre Tamás stb. szerzők tolmácsolásával a Rainbow Slide kiadó az elmúlt 10 évben egyedül több mint 15 könyvet adott ki, felsorolás teljessége nélkül a természetfotózás, digitális fotótechnika műhelytitkai kezdőknek, hogyan készítsünk szép képeket a nyaraláson témakörökben, amelyekből az ígéret szerint az olvasó megismeri a szép és látványos képek létrehozatalának titkait. A National Geographic fotóiskolája is tényező a magyar fotográfiai könyvkiadásban hasonló tematikájú kiadványaival. A fotótechnika területén egy számottevő, és többszöri kiadás ellenére is beszerezhetetlen kiadvány készült, a Baki Péter szerkesztette *Fényképészet* című, a Magyar Fotóművészek Szövetsége és a Magyar Fotográfiai Múzeum kiadásában 2012-ben megjelent vaskos kötet. A fotótechnika különböző részterületeit a legjobb hazai szakértők ismertetik a könyvben, és az a fotográfus-szakképzés kötelező tananyagát képezi immáron.

Az inkább regény és szórakoztató irodalmi könyvkiadók körében (is) igen nagy népszerűségnek örvend Robert Capa személye. A Richard Wehlan által írt *Robert Capa kalandos élete* 2009-ben jelent meg a Glória Kiadó kft jóvoltából, a Park Könyvkiadó Kft. a Capa fotóival illusztrált Irwin Shaw *Izraeli riportok* című művét adta ki ugyanabban az évben, s 2015-ben Capa önéletrajzi regényét, a *Kissé elmosódva - Emlékeim a háborúról* címűt. A Robert Capa mítoszt tápláló összes mű olvasható már magyar nyelven, s már az ebből a mítoszból táplálkozó életrajzi

elemeket is tartalmazó regény: Susana Fortes *Robert Capára várva* című könyvét az Európa Könyvkiadó Kft. adta ki 2011-ben. A sor ezzel még nem zárható be, hiszen a Park kiadó jóvoltából 2011 vége óta olvasható magyarul Jane Rogoyska *Gerda Taro, aki kitalálta Robert Capát* című könyve is.

Ahogy Szarka Klára a fotókönyvkiadást 2008-ban, a rendszerváltás előtti piachoz képest, ezerarcúsága miatt jogosan leltározhatatlanként aposztrofálta, úgy szerényen ugyanez állapítható meg az elmúlt 10 év fotográfiai kiállításairól. Annak ellenére, hogy abból sohasem volt hiány. Mondhatom ezt azért is, mert csak a Magyar Fotográfiai Múzeumnak érkezett digitális és nyomtatott fotókiállítás meghívók száma az elmúlt 8 évből megközelíti az 1300 darabot. Egy minden tudományos alapot nélkülöző gyors fejszámolás után megállapítható, hogy ezt a számot átlagolva az elmúlt tíz év minden második napjára jutott egy fotókiállítás megnyitó Magyarországon. Ez a mennyiség, amellet, hogy örömteli, igen elszomorító is, hiszen a kvalitásos, elemző, tendenciákat bemutató és értékelő tanulmányokat is magukban foglaló kiadványoknak a száma jelentéktelenné válik ennek a fényében. Pedig a fotográfia látszólag valóban él és virul Magyarországon. 2014 óta Art Photo Budapest néven külön részlege van az évente megrendezett Art Market Budapest keretein belül, a fotó a Magyar Fotográfiai Múzeumnak is hála jelen van a csúcsintézményekben, a Szépművészetiben, a Nemzeti Galériában, a Ludwig Múzeumban, a Műcsarnokban. Egyre több galéria foglalkozik kortárs és történeti fotográfia kiállításával és propagálásával. Sőt, inkább lassan nincs már olyan művészeti intézmény, ahol nem rendeztek volna az elmúlt tíz évben legalább egy fotográfiai tárlatot. A Magyar Fotóművészek Szövetsége két évente megrendezésre kerülő Fotóhónap nevű rendezvénye mellett 2017-ben megjelent az impozáns helyszíneken, nagy tárlatokat létrehozó Budapest Photo Festival is. Működik továbbra is az Esztergomi Fotográfiai Biennále, amelynek immáron 3 évtizedre visszatekintő múltja teljes egészében elérhető egy erre a célra létrehozott honlapon.

Ezek a kiállítások, könyvek azonban nem egymást erősítik egy letisztulóban lévő kánon mentén, hanem sokkal inkább egymás mellett, egymásról szinte tudomást nem véve jönnek létre. Hiába indult el a fotográfia kortárs művészeti értékelésében létfontosságú hetvenes-nyolcvanas évek fotóhasználatának a feldolgozása, hiába jelennek meg fontos archívumok az interneten, hiába jelent meg az első nemzetközi forgalmazásba került magyar fotográfiát bemutató kötet, hiába ad ki egy-egy intézmény évente 2-3 könyvet egy-egy fontos alkotóról, hiába teljesen magától értetődő már, hogy a Szépművészeti Múzeumban a fotográfia kiállítható művészeti ág,

ha mindezek mellett megjelenhet egy olyan könyv, mint a *Magyar fotó 1840 - 1989*.²⁶ Ennek szerzője nem tesz mást, csak egyéni szerzői leleményként tálalva összefoglalja és tömöríti az elmúlt 28 év magyar fotográfiáról megjelent könyveit. Nem értéket hozzáadva, hanem azoknak minden hibáját megismételve, megszilárdítva ezáltal. Ez a jelenség sajnálatos módon azt mutatja, hogy nem igazán beszélhetünk érvényes kánonképzésről, ha a rendszerből hiányzik a szakmai szűrő.

A Nemzeti Kulturális Alap támogatási rendszeréről tett 10 évvel ezelőtti megállapítások nem veszítették érvényüket. „Az utóbbi években annyiban változott a kuratóriumok stratégiája, hogy jóval kevesebb pályázatot, de arányaiban nagyobb összegekkel támogatnak, hogy növeljék a megvalósíthatóság esélyeit. Így, persze, jóval többeket kénytelenek évente elutasítani, hiába megalapozott és jogos az igényük. A kezdetekhez képest szinte általános szabály lett, hogy csak résztámogatást nyújtanak a kuratóriumok, vagyis egy-egy könyvet más szponzorok bevonásával és gyakran további ingyenmunkával lehet csak elkészíteni.”²⁷ Annak ellenére sem, hogy 2016 óta az NKA-n belül a fotográfia ügye újra külön bizottságot kapott, Fotóművészeti Kollégium néven. Az idézetnek megfelelően számos magánkiadásban megjelent, főleg szerzői album látott napvilágot az elmúlt egy évtizedben.

²⁶ Péntek Orsolya: *A magyar fotó 1840 - 1989*, Látóhatár Kiadó, 2018

²⁷ Szarka Klára: *Gondolatok a fotókönyv-kiadás elmúlt két évtizedéről*, 1. rész, In: *Fotóművészet*, 2009/1

